

Türkmen Türklerinde Toprak Earth in Turkmen Turkish

G. Selcan Sağlık Şahin*

Özet

Bu çalışmada öncelikle genel Türk dilindeki ve bu bağlamda Türkmen Türkçesindeki *toprak* ve toprak anlamını içinde barındıran *yer* sözcükleri üzerinde durulmuş, bu sözcüklerin etimolojileri ile ilgili görüşlere yer verilmiş; ardından bugünkü Türkmenistan topraklarının coğrafi konumu ile 19. yüzyılda Türkmen topraklarında özel mülkiyetin durumu ele alınmıştır. Türkmenistan'ın toprak örtüsü hakkında genel bilgi verilirken, Türkmen Türklerinin toprağı isimlendirmeleri, sınıflandırmaları üzerinden Türkmen Türkçesinde toprakla ilgili terminolojiye de giriş yapılmak istenmiştir. Son olarak 18. yüzyıl klâsik Türkmen edebiyatının kurucusu Mahtumkulu'nun şiirlerinde işlenen toprak teması, toprakla ilgili inanışların Mahtumkulu'nun şiirlerine yansması ile Türkmen atasözleri ve deyimlerinde toprak ele alınmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkmenistan toprakları, toprak örtüsü, Türkmen Türkçesi, Mahtumkulu.

Abstract

In this study surveys the words *yer* "ground, place" and *toprak* "earth, soil" in a historical context in Turkish and in particular in Turkmen Turkish. Hypotheses on the etymologies of these words are listed. The study then describes Turkmen geography and 19th Century Turkmen private ownership of land. Terminology relating to types of soil and the classification of the types of land provides a further etymologies. The study then relates the evaluation of the 18th Century Turkmen poet Mahtumkulu of land and the beliefs centering around earth and land. The study lists Turkmen proverbs and idioms on earth and land.

---

* Yrd. Doç. Dr. G. Selcan Sağlık Şahin, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara.
saglik@ankara.edu.tr.

Key Words: Turkmenistan Lands, Geographical Topography, Turkmen Turkish, Mahtumkulu.

1. Giriş

Kâinatın bütün tezahürlerini *gök* ve *yir-sub*'un (yer-su:yeryüzü) temsil ettiği birbirine zıt, fakat birbirini tamamlayan iki evrensel “nefes”ten oluşmuş olarak kabul eden sistem, proto-Türk ve Türklerin en eski kozmolojisiydi (Esin 2001: 19). Köktürklerde de *teñri* “gök” ile *yağız yir* “yer” evrensel iki zıt ve tamamlayıcı ilke olarak belirmektedir (Esin 2001: 21). *Türk Kozmolojisine Giriş* adlı eserinde Türklerin evrenin yaradılışı ile ilgili düşünce ve inanışlarını ele alan Emel Esin, Türklerde ve Çinlilerde evrende varolan beş unsuru (elementi) su, ateş, ağaç, maden ve toprak olarak sıralar. Eski Türklerde kâinattaki bu unsurların yerini temsil eden yönlü pusula düzenlenmekte olduğunu ve bu pusulada *kararığ* ilkesi ve *yer-su* simgesi olarak *toprak* unsurunun konumunun merkezde olduğunu belirtir (Esin 2001: 24-25). Bahsi geçen unsurlar yönlerle ilişkilendirildiği gibi, yönlerin simgesi sayılan bazı gök cisimleriyle de eş tutuluyorlardı. Buna göre Türklerde konumu merkez olan “toprak” unsurunun gezegeni *sarığ orunguluğ* veya *Sekentir* denen *Zuhal* (Satürn), rengi *yağız* idi (Esin 2001: 25).

Dilimizde ise *topra:k* (< *topra:-* “kurumak”) *something dry* “kuru olan şey”, *dry ground, soil, earth, dust* “kuru yer, yeryüzü, toz” (ED 443) sözcüğü en eski yazılı metinlerimizden günümüze küçük fonetik değişikliklerle birlikte gelmiş ve bütün Türk lehçelerinde korunmuştur. Sözcük ETü. *toprak*, OTü. *toprak*, TrkmT. KazT. UygT. *toprak*, AzT. *torpağ*, Kırg.T. *topurak*, YakT. *toburah*, BaşkT. *tuprak*, Özb.T. *tuprâk* biçimlerinde görülmektedir (Gülensoy 2007: 914-915). Tuncer Gülensoy, bazı sözlük çalışmalarında *toprak* sözcüğünün “arazi” anlamının Türkçeye muhtemelen Yunancadan geçtiği yönündeki görüşlerin yanlışlığına değinir. Sözcüğün Türkçenin en eski sözcüklerinden biri olduğunu vurgularken, hemen hemen bütün Türk lehçelerinde farklı ses değişimleriyle korunduğunu buna delil kabul eder. Sözcüğün büyük bir ihtimalle Yunancaya *toparâki* olarak geçtiğini, Yunancanın pek çok Türkçe sözcüğün sonuna +i ekleyerek, onları Yunancaştırmaya çalıştığını örneklerle açıklar (Gülensoy 2007: 915).

Bugün Türkiye Türkçesinde temel anlamı “*Yer kabuğunun, toz durumuna gelmiş türlü kitle kırıntılarıyla, çürümüş organik cisimlerden oluşan ve canlılara yaşama ortamı sağlayan yüzey bölümü*” (TS-II, 2238) olarak tanımlanan *toprak*, Türkmen Türkçesinde “*Yeriñ üstki gatlağını emele getiriyän massa, topur*” şeklinde tanımlanır (TDS 655). Soltanşa Ataniyazov

Türkmen Diliniň Sözköki Sözlügi'nde, sözcüğü *top-ur+ak* şeklinde “güneş altında kuruyan, yuvarlaklaşan, tozan kum” anlamındaki *topur* sözcüğünden getirir (2004: 351). Kaşgarlı Mahmut'un Divân'ında da *topurgân yer* ifadesi geçer ki, “üzerinde yürüdüğü zaman tozun kalktığı yumuşak, çıplak toprak” anlamındadır (DLT 579).

Clauson sözcüğün mecazî olarak “ülke, vatan” anlamının da bütün Türk lehçelerinde korunduğunu belirtmiştir (ED 443). *Türkmen Diliniň Sözlügi*'nde de *toprak* sözcüğünün *göçme manısı* yani mecaz anlamı “yer, yurt” olarak verilir.

Yine toprak anlamında en eski yazılı metinlerimizde sıkça *yağız yer* ifadesinin geçtiği görülür. ETü. *yé:r* sözcüğünün temel anlamı *ground* “yer”, yaygın anlamı *earth* “yeryüzü (gökyüzü karşıtı), *land, soil, place; yér suv* “land and water” (yer ve su) olarak verilir (ED 954). Türkiye Türkçesinde *yer* sözcüğünün anlamları: “1. Bir şeyin, bir kimsenin kapladığı boşluk, mekân, 2. Gezinilen, ayakla basılan taban, 3. Yerküre, dünya” iken ancak 12. anlamı “toprak” olarak verilmiştir (TS-II, 2433). Türkmen Türkçesinde ise sözcüğün anlam sıralaması şöyledir: *yer* “1. Dünya gezegeni 2. Yerküre 3. Toprak 4. Yurt, ülke, devlet 5. Bölge 6. Mahal, mekân ...” (TDS 293).

Görüldüğü gibi genel Türk dili ve bu bağlamda Türkmen Türkçesinde *toprak* ve *yer*, her iki sözcük de yeryüzünün suların dışında kalan kuru kısmını ve üzerinde yaşanan, ait olunulan mekânı karşılamak için kullanılmaktadırlar.

2. Türkmenistan Toprakları: Coğrafya ve Özel mülkiyet

Bugünkü bağımsız Türkmenistan Cumhuriyeti, güneyde İran, batıda Hazar denizi, kuzeyde Kazakistan, kuzeydoğuda Özbekistan, güneydoğuda Afganistan'la çevrili bir ülkedir. Topraklarının beşte dördü bitki örtüsü ve suyu çok az olan ıssız ve kurak Karakum çölü ile kaplıdır. Ülkenin doğu sınırı boyunca akan Amuderya (Ceyhun) nehrinden aldığı suyu Aşgabat'ın kuzeybatısından geçerek, dağlık kesimin en batı noktasına kadar 1000 km. boyunca taşıyan ve dünyanın en uzun sulama kanalı olan Karakum Kanalı sayesinde kanalın iki kıyısındaki 500.000 hektarı aşan alan tarıma açılmıştır (ÜDA-III 1998: 319).

Tarihî süreç içinde Türkmenistan'da topraktan faydalanma konusunda özel mülkiyetin değişik uygulamaları görülmüştür. Murat Annanepesov “Şahıs, Aile Mülk: Ondokuzuncu Yüzyılda Sosyal ve Ekonomik Hayat” adlı makalesinde bugünkü Türkmenistan ile Hive, Buhara ve Harezmi'de yaşayan Türkmenlerin özellikle 19. yüzyıldaki toprak mülkiyeti hakkında bilgiler verir. Buna göre 19. yüzyıl sonuna kadar Türkmenistan'da toprağa ve suya hususi anlamda sahip olunmamış, bunlar belli Türkmen tire ve tayfalarına ait olmuş, kısacası

topraktan ve sudan ortaklaşa faydalanılmıştır (Annanepesov 1998: 23). Aşırı mahsul almak için toprağa yüklenilmemiş, toprağın verimliliğini arttırmaya yarayan maddeler kullanılmamıştır. Bu devirde topluma ait topraklardan başka da Ahal, Marı ve Gürgen'de bazı ailelerin çiftlikleri vardı (Annanepesov 1998: 24). Ancak Çarlık Rusyası devrinde (19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başı) ortak kullanımlı topraklar dağılmaya başlamış ve bu topraklar Çar hükümeti için kiraya verilmiştir (Annanepesov 1998: 26). Toprağı kiralamak Buhara Emirliği uyruğundaki Levab Türkmenlerinde yayılmıştı. Buhara Emirliği, Çercev Beyliğinde oturan Türkmenlere topraklarını *mülkü harac* “nesilden nesile geçen özel mülk toprağı” olarak verirken, Kerki Beyliğindeki Türkmenlere ise *mülkü icara* “uzun süreli veya ömür boyu kiraya verilen toprak” olarak vermiştir (Annanepesov 1998: 26-27). Hive Hanlığında yaşayan Harezmi Türkmenler ise *nöker kulluğu* yaparak yani Buhara Hanlığı ve İran'a karşı atlı muhafız birliği görevini üstlenerek, bunun karşılığında *atlık yerlerini* yani topraklarını almışlardır (Annanepesov 1998: 28). 20. yüzyılda Sovyetler Birliği zamanında özel mülk topraklarının hepsi devlete geçmiş, kolhoz ve sovhozlara katılmış, herkes istese de istemese de kolhoz ortaklığına girmek zorunda kalmış, Türkmen halkı kolhoz ve sovhoz tarlalarında bedavaya çalışmaya başlamıştır (Annanepesov 1998: 33). Bugün bağımsız Türkmenistan Cumhuriyetinde toprak ve su reformu devam etmektedir.

3. Türkmenistan'ın Toprak Örtüsü

Kurak çöl iklimine sahip Türkmenistan'ın toprak örtüsü çok çeşitlidir. Ülkenin düzlük arazilerinin toprağı belli bir ölçüde tuzludur ve bu topraklarda *çüyrüntginin* yani "humusun" az olduğu bilinmektedir (Nıyazov 1996: 31). Genel olarak topraklar renk, bünye (toprağı meydana getiren değişik irilikteki zerrelerin karışım oranı), yapı (toprak zerrelerinin kümelenme derecesi) ve kıvam (sertlik, sıkılık, yapışkanlık, organik madde yüzdesi vb.) bakımından türlere ayrılırlar. Türkmenistan toprakları da benzer şekilde *dağ toprakları*, *takırsov topraklar*, *allyuvial-çemenlik topraklar* olarak sınıflandırılmaktadır (Nıyazov 1996: 30-34).

Toprağın rengi bileşimi, organik madde yüzdesi, nem ve ana maddesine göre değişebilir. Türkmenistan'ın dağ toprakları da kendi içinde *açık mele* “açık sarı”, *adatu mele* “tipik sarı” ve *goñur mele* “kızıl sarı” dağ toprakları olarak 3'e ayrılır:

Açık mele dağ toprakları: Türkmen Türklerinin deyişiyile *Şorlaşmadık* yani "tuzlulaşmamış" ya da çok az tuzlu topraklardır. Bu sebeple de Türkmenistan'ın en verimli topraklarından biri sayılırlar. Humus miktarı ise %1-1,5'tur (Nıyazov 1996: 31).

Adatı mele dağ toprakları: Yüksekliği 400-500 metreden 1000m.'ye kadar olan dağ ve tepelerin üstünde bulunurlar. Bu topraklar % 1,5-2 oranında humus ve az miktarda tuz barındırırlar (Nıyazov 1996: 31).

Goñur mele dağ toprakları: Yüksekliđi 1000-2800m.'ye kadar olan dağ ve tepelerin üstü bu toprakla örtülüdür. % 2-5 oranındaki humus miktarıyla da bu topraklar üzerlerinde zengin bitki örtüsü barındırırlar (Nıyazov 1996: 31).

Takırsov topraklar: Üstü kalın ve çoğunlukla tuzlu bir tabakadan ibaret olan topraklardır. Bu tip toprakta humus, azot, fosfor miktarı çok az olduğundan, bu tür yerlerde bitkiler çok yetişemez (Penciyev 1993: 192-193).

Allyuvial-çemenlik topraklar: Irmak suyunun taşıyıp getirdiği çöküntülerden meydana gelen verimli topraklardır (Penciyev 1993: 18).

Türkmenistan'da *toprakşinaslık* "toprak bilimi" gelişmiştir ve toprakla ilgili terminoloji elbette yukarıda sayılan toprak türleri ile sınırlı değildir. Bugün Türkmen Türkçesi, Mirat Penciyev'in hazırladığı *Ekerançılık ve Toprakçılık Terimleriniñ Sözlüđi*'ne (Aşgabat-1993) sahiptir.

4. Türkmen Şairi Mahtumkulu'nun Şiirlerinde Toprak

18. yüzyıl klâsik Türkmen edebiyatının kurucusu olarak bilinen, Barthold'un *Millî şair*, Samoyloviç'in *Türkmenlerin halifesi* olarak nitelediği Türkmen şairi Mahtumkulu, dinî-didaktik içerikli çoğu şiirinde insanları iyiliğe doğruluğa çağırır; onları hak dinin gereklerini yerine getirmeğe davet eder (Biray 1992: 16). Kur'an'a bağlılığı, öteki dünyaya hazırlıklı olmayı tavsiye eder (Biray 1992: 22). Kur'an'da Tâhâ suresi 155. ayette "Sizi topraktan yarattık, yine ona döndüreceğiz ve yine sizi ondan (topraktan) bir kere daha çıkaracağız" denilmektedir. Mahtumkulu'nun şiirlerinde de toprak, insanoğlunun yaratıldığı ve öldükten sonra da tekrar dönüŖeceđi madde olarak karşımıza çıkmaktadır:

I.

Canı Bolmasa

Adam oğlu guri toprak,

Ten içre canı bolmasa;

Gara dağdan gımmat gaçar,

Sili, dumanı bolmasa.

(M-I 1983: 229)

...

Canı Olmasa

"İnsanoğlu kuru toprak,

Ten içinde canı olmasa;

Kara dağdan kıymet kaçar,

Seli, dumanı olmasa"

II.

Görölsün İndi

*Ozal başda Cepbar bar etdi yokdan,
Niçäni nurundan, köpi toprakdan,
Habar geldi, dostlar, yakın-yırakdan,
Duşmana gurt oynı gurulsın indi.*

(M-I 1983: 156)

...

III.

İnsan Yarattı

*Bir Allaga ayday hamdı-senalar,
Bir gısım toprakdan insan yaratdı;
Ten kapasın kılmak üçin münevver,
Can nurundan şemgi-taban yaratdı.*

(M-II 1983:190)

Görölsün Şimdi

“En başta Cabbar var etti yoktan,
Nicesini nurundan, çoğunu topraktan,
Haber geldi dostlar, yakın-ırakdan,
Düşmana kurt oyunu kurulsun şimdi.”

İnsan Yarattı

“Bir Allah’a eder hamd-ü senalar,
Bir kısım topraktan insanı yarattı;
Ten kafesini münevver kılmak için
Can nurundan insanı yarattı.”

Türkmen Türkleri arasında Hz. Ali’nin *toprağın atası* “toprağın atası” şeklinde lakabı mevcuttur. Kıssaya göre bir seferinde Hz. Muhammed (s.a.v) namaz kılmaya geldiğinde, Hz. Ali’yi kumun üstünde yatarken görünce “*Kalk, ey toprağın atası (Ebu Turab)*” demiştir. Mahtumkulu’nun *Bir Allah’tır* şiirinden alınan aşağıdaki dörtlükte bu kıssaya gönderme yapılmaktadır:

IV.

Bir Alladır¹

*Çün toprakdan bolmuş Ali,
İsrail suruna bağlı,
Davut pıgamberiñ oğlu,
Ol Süleyman padişadır.*

Bir Allah’tır

“Topraktan yaratılmış Ali,
İsrafil suruna bağlı,
Davut peygamberin oğlu,
O Süleyman padişadır.”

Şairin şiirlerinde toprak *hâki* “hâkî, yeşile çalan toprak rengi”, *gara* “kara”, *boz* renklerde karşımıza çıkar:

V. Heder Eder²

Hâki-toprakdan zemin sözlemez (dir) lal bolup,

¹ Mahtumkulu’nun aynı adlı şiirinin İran Türkmen Sahra coğrafyasında söylenen versiyonu, Kaynak kişi: Doç. Dr. Bedri Sarıyev, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi.

² İran Türkmen Sahra versiyonu.

Emma peyman dolar bolsa, ençe şirin can guçar.

“Hâkî topraktan zemin söylemez lâl olup,

Ama ölse, onca şirin can(1) kucaklar.”

...

VI.

Gider

Ölseñ, seni kimiñ yatlar,

Haykır galar bedev atlar,

Anı münen goç yigitler,

Gara toprak guçar gider. (M-II 1983: 92)

Gider

“Ölsen, seni kim hatırlar?

Haykırır kalır bedev atlar

Ona binen koç yigitler,

Kara toprak (onları) kucaklar gider.”

...

VII.

Bolmak Haktır

Ey, yaranlar, adam oğlu

Boz toprakdan bolmak hakdır,

Aslı hâkden önen adam

Guma garlıp galmak hakdır. (M-II 1983: 142)

Olmak Haktır

“Ey yarenler, insanoğlu,

Boz topraktan olmak hakdır,

Aslı Hak’tan ortaya çıkan insan

Kuma karışıp kalmak hakdır.”

Türkmen Türklerinin inanışlarına göre insanoğlu yedi³ yerden alınmış topraktan yaratılmıştır. Aşağıdaki dörtlükte bu inanış görülmektedir:

VIII.

Nâler Boldı

Mahtumgulu, aşdıñ serden,

Hiç kimse bilmez bu sırdan,

Toprak alnıp yedi yerden,

Adam Safiulla boldı. (M-II 1983: 141)

Neler oldu

“Mahtumkulu aşdın serden,

Hiç kimse bilmez bu sırdan,

Toprak alnıp yedi yerden,

Adem Seyfullah oldu.”

Yine Türkmen Türklerinin inanışlarına göre yerin yedi katı ve sıfatı vardır. Mahtumkulu’nun *Anda Bar* “Onda Var” adlı şiirinde yerin bu yedi katı ile her katta var olanlar şöyle tasvir edilmektedir:

IX.

³ Türklerde 7 rakamının ayrı bir yere sahip olduğu görülmektedir. Türkler cenaze törenlerine önem verdikleri için ölümün gerçekleşmesinden sonraki yedi gün süreyle cenaze işlemlerinin hazırlığı için ölüyü bekletirlerdi. Türklerde cenaze töreni uygulaması esnasında ölü konmuş çadırın etrafında yedi defa dönme geleneğinin gezegenlerle ilgili olduğuna ve bunun bir inanç sistemi olduğuna kanaat getiren düşünürler vardır. (Ersoy 2002:97).

Anda Bar

*İlki gat zeminiñ adı Remkadır,
İklım atlı yovuz iller anda bar.
Yetmiş müñ perişde anda saklavdır,
Müñ gayım burunduk bağlar anda bar.*

*İkinci gat yeriñ adı Helledir,
Guyruğı nayza dek kejdum andadır.
Ası adam için gözi yoldadır,
Ner, buğra sıpatlı möyler anda bar.*

*Altı yüz altmışdır oñurga daşı,
Her biriniñ altı yüz altmışdır başı,
Her başda altı yüz altmışdır dişi,
Dağlar dözmez bet agular anda bar.*

*Üçüncü yer adı Garkayı Apak,
Odunı demirden tap etmez toprak,
Dovzax engurı bar dagdan ulugrak,
Hakikat imansız gullar anda bar.*

*Tördüncü gat yeriñ adıdır Harfa,
Yılanlarıñ dişi daragıtı-hurma,
Issığı köydürüp, öltürer tir mah⁴,
Ten, can dözmez, dınmaz vaylar anda bar.*

*Başinci yer adı Lagar zemindir,
Almaz daş urarlar her kim bi dindir,
Altıncı gat yeriñ adı Siccındır,
Tamuglık bolacak canlar anda bar.*

Onda Var

“İlk kat zeminin adı Remkadır,
Alem adlı yavuz yurtlar onda var.
Yetmiş bin melek onda saklanır,
Bin sağlam burunduruk bağı onda var.”

“İkinci kat yerin adı Helledir,
Kuyruğu mızrak kadar akrep ondadır.
Suçlu adam için gözü yoldadır,
Deve, buğra sıfatlı böcekler onda var.”

“Altı yüz altmıştır omurga taşı,
Her birinin altı yüz altmıştır başı,
Her başta altı yüz altmıştır dişi,
Dağlar dayanmaz kötü acılar onda var.”

“Üçüncü yer adı Garkayı Apak,
Ateşini demirden ayırmaz toprak,
Cehennem var en kuru dağdan daha ulu,
Gerçek imansız kullar onda var.”

“Dördüncü kat yerin adıdır Harfa,
Yılanların dişi (gibi) zehirli hurma,
Sıcağı yakıp, öldürür yaz ayının,
Ten, can dayanmaz, dinmeyen vaylar onda var”

“Beşinci yerin adı Lagar zemindir,
Elmas taş (ile) vururlar, her kim ki dinsizdir,
Altıncı kat yerin adı Siccındır,
Cehennemlik olacak canlar onda var.”

⁴ Tir mah: (< Far.): İran’da yaz mevsiminin birinci ayı (Meredov 1997-III: 840).

*Yedinci yer adı Garıba dalda,
Dovzahdan vehm eyle hudanı bil-de,
Şeytan anda inip çıkar her yılda,
Pırağı diyir, yaman günler anda bar*

(M-II 1983:192)

Yerin katlarının buna benzer bir sınıflandırmasına Rabguzi'nin Kıssas'ül-Enbiya'sında da rastlanmaktadır (Mustakov 1994:23). Görüldüğü üzere yerin aşağı katları inanişe göre olumsuz niteliklere sahiptir ve cehennemi barındırmaktadır. Yerin katlarının yanı sıra Türkmen Türklerinde yerin/toprağın ve *deryanın* yani denizin *eyesi* "ıyesi, sahibi" vardır. Mahtumkulu'nun *Yaşıl Zümrret* "Yeşil Zümrüt" adlı şiirinde *asman*'ın "gökyüzü"nü katları aynen yerinkiler gibi sıralanırken, deniz ve yer iyelerinin de adları verilir:

*Magtımgulı, paş eyleseñ sıırın hem,
Eyesi bar deryanıñ hem, yeriñ hem,
Yerler beyigi bar Sarsayıl atlıg,
Deryalar beyigi Garkayıl atlıg.*

(M-II 1983:133)

Burada yer ıyesinin adı Sarsayıl (<sars-) yer sarsıntısı, depremden ileri gelirken, deniz ıyesinin adı Garkayıl ise TrkmTü. *gark bol*- "suya batıp boğulmak" fiilinden ileri gelmektedir.

5. Türkmen Türklerinin Atasözlerinde ve Deyimlerinde Toprak

Türkmen Türklerinin atasözü ve deyimlerine bakıldığında çoğunlukla "toprak" anlamında *yer* sözcüğünün kullanıldığı görülmektedir. Türkmen Türkçesinde çiftçiler arasında söylenen, "sürekli toprakla haşır neşir ol/uğraş" anlamındaki *toprak bilen bagrın bağdaşsın* deyimini gibi sayılı birkaç kullanımda *toprak* sözcüğünü görmek mümkündür. Aşağıda Türkmenistan, Stavropol ve Karakalpakistan Türkmenlerinin atasözü ve deyimlerinden yer/toprakla ilgili olanlar derlenmiştir.

5.1 Atasözlerinde Yer/Toprak

- *Yer baylığı yüzünde, är gayratı gözünde* "Toprağın zenginliği yüzünden, erin gayreti gözünden (anlaşılır)" (GTN 46).
- *Yer ekeniñki, at bakaniñki* "Toprak ekenin, at bakanın" (Kılıç 1996: 72).

⁵ Mahtumkulu'nun mahlası.

- *Yer enesi, mal balası* “Toprak Türkmen’in anası gibidir, malı/hayvanı yavrusu gibidir” (STN 72).
- *Yer doyman, är doymaz* “Yer/toprak doymadan, yiğit doymaz” (STN 72) (TNAS 111).
- *Yer gatı bolsa öküz-öküzden görer* “Toprak sert olsa, öküz öküzden görür” (Suçu başkasında aramak anlamında) (TDFS 184) (TNAS 111).
- *Yer sürmek- gidip-gelmek, orak ormak oynamak, dövek dövmek-at münmek, hayhat, un elemek* “Toprağı sürmek gidip-gelmek, orak biçmek-(oyun) oynamak, düven dövmek- at binmek, heyhat un elemek” (Kolaydan zora doğru bir sıralama yapılmış, bütün bu işler içinde en zoru un elemek olarak verilmiştir) (TNAS 112).
- *Yer yılaman, ot göğermes* “Yer/toprak ısınmadan (cemre toprağa düşmeden) ot yeşermes” (TNAS 112).
- *Yer yüzünü suv alsa, guba gazıñ döşünden* “Yeryüzünü su bassa, kızıl kazın döşünden” (STN 72).
- *Yerde yetim yıglasa, gökde melek yıglar* “Yerde yetim ağlasa, gökte melek ağlar” (STN 72).
- *Yerden tapsañ sanap al* “Yerden bulsan bile sayarak al” (STN 72) (TNAS 111).
- *Yere agramdır* “(İnsan için) Yere bile ağırlıktır” (Hiçbir faydası yok anlamında) (TNAS 111).
- *Yere bakandan yer korkar* “Yere bakandan yer korkar” (TNAS 111).
- *Yere gaçan yetmiñki* “Yere düşen yetimin payı” (Kılıç 1996: 72).
- *Yeri bayıñ ili bay* “Yeri/toprağı zengin olanın, yurdu da zengin olur” (STN 72).
- *Yeri govı becermesen, tohumıñ bilen hutma-hut* “Yeri/toprağı iyi işlemezsən, anca tohumunun karşılığını alırsın (daha fazlasını değil)” (TNAS 111).
- *Yeri güyz sür, güyz sürmeseñ yüz sür* “Yeri/toprağı sonbaharda sür, sonbaharda sürmeseñ yüz sür” (TNAS 111).
- *Yeri yarpa beren gursun, pulı sarpa tutan* “Yeri/toprağı yarı yarıya paylaşan kursun, parayı saygı duyulan, onurlu insan (kazansın)” (TNAS 112).
- *Yeriñ gatusı horlar, malıñ-azı* “Yerin/toprağın katusı/serti, malın azı insanı zorlar” (TNAS 112).
- *Yeriñ gulagı bar* “Yerin kulağı vardır” (Kılıç 1996: 72) (krş. TTü.)

- *Yeriñ yırtığı yok, söziñ sütiği yok* “Yerin yırtığı yok, sözün tozu yok” (TNAS 112).
- *Yerine görä-yılanı, dağına görä-dumanı, gününe görä-mıdarı* “Yerine/toprağına göre yılanı, dağına göre dumanı, gününe göre imkânı/geçimi (olur)” (GTN 47) (krş. TTü. Allah dağına göre kar verir).
- *Yerinden ayrılan yedi yıl ağlar, ilinden ayrılan ölinçe ağlar* “Evinden ayrılan yedi yıl ağlar, yurdundan ayrılan ölünceye kadar ağlar” (STN 72).
- *Mellekçä yer bersen yer eyesini yerden çıkarar* “Ekin ekene yer/toprak versen, toprak sahibini yerinden çıkarır /eder” (TNAS 140).

5.2 Deyimlerde Yer/Toprak

- *Yer ala, gök ala*: Her yer bir değil, türlü türlü yerler var (TDFS 183).
- *Yer ala, yurt ala* (Bkz. *Yer ala, gök ala*) (GTN 46) (TNAS 111)
- *Yer almak*: Uygun görülmek, önemli yer tutmak (TDFS 183).
- *Yer astı bilen (astından)*: El altından, gizlice (TDFS 183).
- *Yer açmak*: Ekilmemiş toprağı tarım için açmak, hazırlamak (TDFS 183).
- *Yer bağırtlamak*: Üzülme, utanma, çekinme (TDFS 183).
- *Yer bilen yegsan bolmak*: Yerle bir olmak (TDFS 183).
- *Yer bilen yegsan etmek*: Yerle bir etmek, yıkmak (TDFS 184).
- *Yer gati-da gök irak*: Hiç kimseden fayda, yardım yok (TDFS 184). Krş. TTü. *Yer demir, gök bakır* "Hiçbir yerden yardım almanın imkânı olmamak, hiçbir çaresinin olmaması".
- *Yerden alıp yere salmak*: Yerden yere vurmak, yerin dibine sokmak (TDFS 184).
- *Yerden ayagını üzmemek*: Yerden ayağını kesmemek, ayakları yere basmak
- *Yerden yeke çıkan*: Hiç akrabası olmayan, yapayalnız (TDFS 184).
- *Yerden yörän*: 1. Büyük küçük herkes 2. Hepsi (TDFS 184).
- *Yer depip oturmak*: 1. Ayak diremek 2. Söz dinlememek (TDFS 184).
- *Yer düynemek*: Ölmek, vefat etmek (TDFS 185).
- *Yere bakmak*: 1. Çok utanmak, 2. Kaygılanmak, tasalanmak 3. Düşünceye dalmak (TDFS 185).

- *Yere göğe sığmazlık*: 1. Çok, fazla, bol 2. Kibirleşmek, böbürlenmek (TDFS 185).
- *Yere gurt düşen yalı*: Yere kurt düşmüş gibi, haddinden fazla (insan için) (TDFS 185).
- *Yer-yesir bolmak*: 1. Telaşlanmak, paniğe kapılmak 2. Sıkıntıya düşmek (TDFS 186).
- *Yer-yesir etmek*: Birini zor durumda bırakmak (TDFS 186).
- *Yere sokmak*: Öldürmek (TDFS 186).
- *Yere çalmak*: İtibar etmemek, adam yerine koymamak (TDFS 186).
- *Yeri gelmek*: Yeri gelmek (TDFS 186).
- *Yerinde yel övüsdirmek*: Yerinde yellere estirmek, yok etmek (TDFS 186).
- *Yerine düşmek*: Yerini bulmak, uygun düşmek, layığı bulmak (TDFS 186).
- *Yerine salmak*: 1. Fırsat kollamak 2. Bir şeyin karşılığını vermek (TDFS 187).
- *Yerini tutmak*: Bir kimsenin yerine geçmek, yerini doldurmak (TDFS 187).
- *Yeriñ göğüñ direği bolmak*: Herkesin yardımına koşmak, iyilikseverliği ile bilinmek (TDFS 187).
- *Yerin teyinde (aşağında) yılan gävüşese bilmek*: Kulağı delik olmak, olup bitenden haberdar olmak (TDFS 187).
- *Yer astında yılan gävüşese, il biler*: Kulağı delik olmak (TNAS 111).
- *Yer yıkıp gözlemek*: Aramadık yer bırakmamak (TDFS 187).
- *Yer urup yerde galan*: Adam yerine konmayan, garip (TDFS 187).
- *Yer yuvdana dönmek (Yer yuvdan yalı bolmak)*: Yerin dibine girmek (TDFS 188).
- *Yer yumruklamak*: Bir şeyi istememek, ayak diremek (TDFS 188).
- *Yer yarılmadı, men girmedim*: Utançtan ne yapacağını bilememek (Krş. TTü. yer yarılıp içine girmek) (TDFS 188).
- *Yeser yerde gay tutdı*: Beklenmedik bir anda veya bir yerde sıkıntılı/zor bir durumla karşılaşmak (TDFS 188).
- *Yerinin oñarmaz*: İşsiz, güçsüz dolaşan (GTPP 218).

Değerlendirme

- Ateş, hava, su ile birlikte dördüncü elementi oluşturan toprak, çoğu kültürde kutsaldır. Çünkü herşey canlılara yaşama ortamı sağlayan toprağa bağlıdır. Toprak, insanın en eski besin ve geçim kaynağıdır.

- Genel Türk dilinde olduğu gibi Türkmen Türkçesinde de *toprak* ve *yer*, her iki sözcük de yeryüzünün suların dışında kalan kuru kısmını ve üzerinde yaşanılan, ait olunan mekânı, mecaz anlamda yurdu, ülkeyi, vatanı karşılamak için kullanılmaktadır. Türkler arasında *yağız yer* yerine *kara toprak* ifadesinin sonradan söylenmeğe başlamış olduğu düşünülmektedir (Ögel 2002-II: 260). Türkler *yağız yeri* kutlu ve insanların kaderine hükmeder görmüşlerdir. *Toprak* ise maddî ve ölümlü dünyanın bir sembolü olmuş, *kara toprak* her zaman ölüm ve mezarı hatırlatmıştır (Ögel 2002-II: 261).

- Türkmen şairi Mahtumkulu'nun şiirleri Türkmenin düşünce tarzını, Türkmen halk inanışlarını içinde barındırır. Onun dinî-didaktik içerikli şiirlerine “*topraktan geldik, toprağa gideceğiz*” felsefesi hâkimdir. Bu bağlamda toprak verdiği kadar, alandır da.

- Türkmen Türkçesinde *yer*, *yurt*, *cay* “ev, oda”, *mezar* hepsi toprakla ilişkili kavramlardır. Örneğin Türkmen Türkçesinde “ölüyü defnetmek” anlamında *cayla-/yerle-* (krş. TTü. *Yerine yerleştirmek*) fiilleri kullanılır.

- Türkmen kültüründe toprağın önemi, atasözlerinde ortaya çıkmaktadır: *Yeri bayıñ ili bay* “Toprağı zengin olanın, yurdu zengin (olur)”.

- Toprak, vatan toprağı olduğunda daha bir kutsaldır, azizdir: *Sovet topragınıñ her bir künci meniñ Vatanımdır*. “Sovyet toprağının herbir köşesi benim vatanımdır.” (Berdi Kerbabayev-Aygitlı ädim, TDS 655). Toprağın dişil bir yönü de vardır. Bu bağlamda *toprak ana*, *anavatan* kullanımları mevcuttur, ki bu ifadeler uluslar arası kullanıma da sahiptir: İng. *Motherland/mother country* “(ana)vatan”, Alm. *Heimatland*.

- Günümüzde topraksız tarım, topraksız kültür uygulamaları ile sebze ve meyve yetiştirmek mümkün olsa bile, şairin dediğı gibi *uğrunda ölenler var oldukça vatan olan topraklarımız en değerli varlığımız olmaya devam edecektir*.

Kaynaklar

Altayev, S., Açilova, G., Gücükov, S. (Red.), *Türkmen Diliniñ Frazelogik Sözlüğü*, Ilım, Aşgabat 1976.

Annageldiyev, R., Alekperov, M., Gurbangeldiyev, Ö., *Garagalpagıstanlı Türkmenleriñ Pähim Payhasları*, Mahtumkulu Yayın Birliğı, Ankara 1999.

- Annanepesov, Murat, “Şahıs, Aile Mülk: Ondokuzuncu Yüzyılda Sosyal ve Ekonomik Hayat”, *Türkmenistan’da Toplum ve Kültür*, Derleyenler: Büşra Ersanlı, Orazpolat Ekaev, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998, s. 21-35.
- Ansiklopedik Ülkeler ve Dünya Atlası*, Cilt 3, Okyanusya/Asya ve Türkiye, Boyut Yayınları, İstanbul 1998.
- Arazkuliyev, S. (Haz.), *Garagalpagıstan Türkmenleriniñ Nakılları*, İlim, Aşgabat 1968.
- Ataberdiyev, A. (Red.), *Stavropol Türkmenleriniñ Nakılları*, İlim, Aşgabat 1982.
- Ataniyazov, Soltanşa, *Türkmen Diliniñ Sözköki Sözlüğü*, Miras, Aşgabat 2004.
- Berkeliyev, K., *Türkmen Nakılları ve Atalar Sözi*, İlim, Aşgabat 1983.
- Biray, Himmet, *Mahtumkulu Divanı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.
- Clauson, Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Clarendon Press, Oxford 1972.
- Ersoy, Ruhi, “Türklerde Ölüm ve Ölü ile İlgili Rit ve Ritüeller”, *Milli Folklor*, Sayı 54, 2002, s. 86-101.
- Esin, Emel, *Türk Kozmolojisine Giriş*, Toplu Eserler 1, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001.
- Gülensoy, Tuncer, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözlüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, 2 Cilt, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007.
- Hamzayeva, M. Y. (Red.), *Türkmen Diliniñ Sözlüğü*, Aşgabat 1962.
- Kılıç, Mehmet, *Türkmen Folklorı*, Özsan Matbaacılık, Bursa 1996.
- Mahtıngulı, *Saylanan Eserler*, 2 Tomluk, Türkmenistan Neşriyatı, Aşgabat 1983.
- Meredov, A., *Mahtıngulınıñ Düşündirişli Sözlüğü*, 3 Bölüm, Gonbed Kabus 1997.
- Mustakov, R., *Mahtıngulınıñ Poeziyasında Gadımı Gündogarıñ Mıfleri*, Ruh, Aşgabat 1994.
- Nıyazov, S.A. (Baş Redaktör), *Türkmenistan (Kiçi Ensiklopediya)*, Türkmenistan İlimler Akademiyası Ş. Batırov Adındaki Tarih İnstitutı, Aşgabat 1996.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, II Cilt, 2. Cilt, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2002.
- Penciyev, Mirat, *Ekerançılık ve Toprakçılık Terimleri Sözlüğü*, İlim, Aşgabat 1993.
- Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1998.

Kısaltmalar

Eser Adı Kısaltmaları:

DLT: *Divânü Lugâti't-Türk.*

ED: *Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish.*

GTN: *Garagalpagıstan Türkmenleriniñ Nakılları.*

GTPP: *Garagalpagıstanlı Türkmenleriň Pähim-Payhasları.*

M-I-II: *Mahtumkulu Saylanan Eserler.*

STN: *Stavropol Türkmenleriniň Nakılları.*

TDFS: *Türkmen Diliniň Frazelogik Sözlügi.*

TDS: *Türkmen Diliniň Sözlügi.*

TNAS: *Türkmen Nakıları ve Atalar Sözi.*

TS: *Türkçe Sözlük.*

ÜDA: *Ansiklopedik Ülkeler ve Dünya Atlası.*

Diğer Kısaltmalar:

Alm.: Almanca

AzT.: Azerbaycan Türkçesi

BaşkT.: Başkurt Türkçesi

ETü.: Eski Türkçe

İng.: İngilizce

KazT.: Kazak Türkçesi

Kırg.T.: Kırgız Türkçesi

Krş.: Karşılaştırmız

OTü.: Orta Türkçe

Özb.T.: Özbek Türkçesi

TrkmT.: Türkmen Türkçesi

UygT.: Uygur Türkçesi

YakT.: Yakut Türkçesi